

LUTZ NIETHAMMER

Mit csinált június 17-én?

*Az emlékezet réseiről**

I.

Kelet-Közép-Európában, az egykori szovjet blokk országaiban az 1953. június 17-én történetekre az NDK történetének legfontosabb eseményeként szokás gondolni. Ezen esemény volt ráadásul az első széleskörű sztálinizmusellenes népi megmozdulás Sztálin halála után. Ezen egy-két napig tartó tüntetések azonban tisztázatlan és vitatott jellegűek, sőt kifejezetten másodlagos jelentőségűnek tűnnek, ha az 1956-os magyar és lengyel, az 1968-os csehszlovák, az 1980-as évek lengyel vagy (az azoknál kevésbé látványos) magyar fejleményeivel vetjük össze őket. Az NDK történetének legfontosabb eseménye egyértelműen korai és rövid volt. Június 17. hirtelen törést jelentett, ami az 1989 őszen bekövetkező szétesésig semmilyen módon nem ismétlődött meg. Spontán tüntetésről volt szó, ami egy napon belül kiterjedt az ország legtöbb városára és ipari körzetére. Ily módon az állami rend létét azonnal megkérdőjelezte. Ezen eseményeket a kelet-közép-európai államok összehasonlító kontextusában épp az állam létének korai veszélyeztetése, valamint ezen események meg nem ismétlődése jellemzi. Az NDK-nak sikerült a konfliktusokat teljes harminchat éven át letompítania, tovább, mint bármelyik másik, magas fokon iparosodott, reálisan létező szocialista államnak, bár ennek ára a fal 1961-es felhúzása által kétségkívül a nemzet önizolációja volt – a *Solidarność* az NDK-ban idegenül hangzott.

Az 1953-as konfliktus nyilvános értelmezése a kezdetektől fogva erősen átpolitizált volt, hiszen az NDK fennállásának kérdésével is szorosan összekapcsolódott. A Német Szocialista Egységpárt (NSZEP) vezetősége június 17-ét a fasiszták és imperialisták által megtevesztettek puccskísérletének tartotta. E megtevesztettek a nép szélesebb rétegeiben részben a vezetőség „hibái” (konkrétan a szocializmus túl gyors felépítésére tett ígéret) miatt számíthattak pozitív visszhangra. A párt állítása szerint a Vörös Hadsereg beavatkozása és a szocializmus felépítési tempójának csökkentése után azonban megszűnt a vezetőség és nép között addig fennálló szakadék. Az NDK publicisztikájában és jelenkortörténet-írásában a konkrét eseményekről nem esett szó. Az akták eltűntek, a beavatottak pedig azt állították, hogy a lakosság 6%-a vett részt az eseményekben. Nem mulasztottak el utalni arra, hogy az egykori náci arányát is épp ekkorára becsülték. Számos résztvevőt (a protesztmozgalom szószólóit éppúgy, mint az intézmények és a párt úgynevezett elgyengülő képviselőit) lemondatták, egyeseket üldöztek is, sokan pedig már a megtorlás előtt átmenekültek az NSZK-ba. Az üldözés és tabusítás, továbbá a hatalmat birtokló elit folytonossága és az

* A fordítás a következő kiadás alapján készült: Niethammer, Lutz: *Was haben Sie am 17. Juni gemacht? Oder die Nische im Gedächtnis*. In: Jegelka, Norbert (Hrsg.): *Wissenschaftszentrum Nordrhein-Westfalen Kulturwissenschaftliches Institut. Das Gründungsjahr. Bericht*, 1990. Essen, 1991.

NSZK-beli reakciók következtében az NDK hivatalos legendája 1989-ig nem került revízió alá.

A nyugatnémet oldal június 17-ét többnyire a Szovjetunió és zónabeli helytartói elleni osztályok feletti népfelkelésnek értékelte. Sőt, az NSZK-ban nemzeti emléknapra kiáltották ki, ami által a Német Szövetségi Köztársaság kormánya az összes német képviselőre fenn tartott igényét kívánta kifejezésre juttatni. Ezen értelmezési keret azonban hamarosan megingott: a fal 1961-es felépítése után a nyugatnémetek kezdték elfogadni a két német állam párhuzamos fennállásának tényét. Kialakult a nyugatnémet tudat, és különösen az *Ostpolitik* megindítása után az érdeklődés is megritkult, így június 17. emléke visszaszorult. Eközben a nyugatnémet történetírás feldolgozta a rendelkezésre álló forrásokat, ami az események újfajta olvasatát alapozta meg: eszerint június 17. munkástüntetés volt, azaz bizonyos értelemben az NDK belügye. Nemcsak a munkás résztvevők túlsúlyára lehetett e szempontból hivatkozni, hanem a kirobbanás okára is: miközben ugyanis az új kurzus 1953 nyarára már visszavonta a középrétegek ellen foganatosított túlzó intézkedéseket, a munkásokkal szembeni elvárások nem csökkentek.

Miután az NDK-rezim Gorbacsov új Európa-politikájába sem beleilleni, sem önállóan fennmaradni nem volt többé képes, a két német állam kora az NSZK Odera folyóig való kiterjesztésével véget ért. Az egyesülési folyamat belső mozgatórugói következtében – a fiatalok nyugatra áradása 1989 második felében, az NDK liberalizációjára irányuló demonstrációk fokozatos átalakulása, melynek során az NSZK-hoz való csatlakozás nemzeti követelése került előtérbe – immár nem csak a kortárs eredményt, az NDK megszűnését kell magyarázni. A dinamikák analóg jellege miatt június 17. egyúttal mint az NDK őskonfliktusa tűnik fel. Ráadásul most már a helyi forrásokat is be lehetett vonni vizsgálatukba.

Ezek szerint mégiscsak népfelkelésről volt szó? És amennyiben igen, mit is jelent ez pontosan? Másképp kifejezve: az NDK-nak valóban nem volt saját történeti ideje és tapasztalati tere, hanem mindvégig egy feloldhatatlan dilemma időprésébe szorult, ami miatt végtére is mindegy, hogy az emberek néhány évvel megalakulása után vagy csak pár hónappal felbomlása előtt mondták ki, hogy „mi vagyunk a nép”? E két (1953-as és 1989-es) esemény között zajlott az NDK története: ez valóban nem lett volna más, mint egy hosszú megfagyott pillanat, amikor semmi sem változott, csak éppen az emberek öregedtek meg? Vagy mégiscsak volt különbség azon nép között, amelyik a Harmadik Birodalom bukása után nyolc évvel Walter Ulbricht ellen az utcára vonult, és amelyik az ősz uralkodó férfiak, majd a szélkakasok ellen vonult, majd többheti gazdasági perspektívtlanság után Johannes R. Becher szavaival élve a Nyugatot választotta, és végül a fekete [mármint a kereszténydemokrata – a fordító] óriásokat hívta oda azáltal, hogy a NSZEP szövetségi politikájának régi erőire szavazott, és a nemzeti tarifakonfliktusban gyakorlatilag az egyesülést rendelte meg (miközben az is tudható, hogy e tarifakonfliktust illetően a sötétben tapogatózott)?

Ha az NDK-t ismét keleti és déli szomszédjainak kontextusába próbáljuk illeszteni, akkor éppenséggel az tűnik fel, hogy az NDK-ban az ötvenes évek közepe és a nyolcvanas évek közepe között a konfliktusok lefojtott, lecsillapított jellegűek voltak. A nagyhatalmi helyzetet most külön nem vizsgálva: az NDK relatíve sok szociális lehetőséget biztosított, alapvetően a tábor mintaállamaként és a Szovjetunió alárendelt partnereként maradt fenn. Kevésbé teljesítményelvű és kevésbé konfliktusbíró társadalom volt. Most, amikor a szocialista szegénylakások kapitalista bevásárlóközpontokká alakulnak, könnyűnek tűnik összeilleszteni a különféle nyugatos opciókat és a saját történelmet látszólag eltüntetni. De az emberek tapasztalatát ez még nem szabadítja fel.

Külső, nyugati szemlélőként nem szeretnék úgy tenni, mintha már eleve tudnám, mi is történt az 1953-as őskonfliktuskor – az e konfliktussal kapcsolatos empirikus kutatásokat

majd még el kell végezni. Mindössze az NDK ipari központjaiban 1987-ben lefolytatott élet-történeti beszélgetéseink kiértékeléséből származó eredményeket szeretném előadni. Interjúink során az iránt is érdeklődtünk, hogy beszélgetőpartnereink hol voltak és mit csináltak június 17-én. Alapvető előfeltevésem az, hogy az akkori élmények és események későbbi szemléletüket és átértelmezéseiket is előre megformálták, az értelmezési lehetőségeket leszűkítették. Június 17-ének emlékezeti feldolgozása ily módon az NDK politikai kultúrájának egészéről is vallani képes. E feldolgozási módokat ezen felül szeretném (legalább vázlatosan) az 1953 előtti és 1953 utáni élettörténetek kontextusába is behelyezni. Ezáltal azon rejtély értelmezési kísérletéhez is hozzá kívánok járulni, hogy az NDK miért is fejlődhetett Csehszlovákiánál sikeresebben, Romániánál viszont kevésbé konfliktusosan.

Utolsó előzetes megjegyzésként: könnyen lehet, hogy sok egykori, jelenleg a Nyugat általi megajándékozottság és kifosztottság érzése között hánykódó NDK-s polgárnak nem fog tetszeni, amit mondok, mert bennem is egy olyan nyugatit látnak majd, aki úgy hiszi, többet tud róluk, mint ők saját magukról. Én ezt korántsem hiszem. Sokkal inkább kérdéseket szeretnék feltenni, mert nekem és munkatársaimnak, Alexander von Platonak és Dorothee Wierlingnek több NDK-s polgár is terjedelmes interjúkban számolt be életének részleteiről. 1987-ben több emberrel sikerült hosszan elbeszélgetnünk, mint ahányat a régi rendszer idején megkérdezni tudtak.

II.

A legelső, látszólag külsődleges megjegyzések rögtön a személyes tapasztalat és a kollektív emlékezet kapcsolhatóságának központi problémájához vezetnek. Interjúalanyaink közül, akik között tizennyolc és ötvenöt éves is volt az eseményekkor, csak a párttagok szóltak maguktól élményeikről. E közlékenység ráadásul különösen a funkcionáriusokat jellemezte. Szemlátomást az imperialista puccsot és megvezetett tömegeket vizionáló hivatalos legenda személyes élményeik elbeszéléséhez is támpontokat adott, így ők nem tartózkodtak e konfliktusokkal terhelt téma felvetésétől. A demonstráció résztvevői, illetve a politikai események szemtanúi számára ezzel szemben nem voltak adottak hasonló támpontok. Csak visszakérdezések árán hallhattunk tőlük bármit is, de akkor se mindig. Ez semmi esetre sem annak volt pusztá következménye, hogy számukra június 17. ismeretlen vagy jelentéktelen lett volna. Az összes megkérdezett, beleértve azokat is, akik amúgy nehezen tudták az eseményeket datálni, június 17. említésekor azonnal tudta, hogy mire is utalunk, és csak egy alkalommal fordult elő, hogy valaki direkt visszakérdezett, hogy melyik évre is gondolunk pontosan (egy huszonhat éves nő nagyapjának kérdése volt ez, aki véletlenszerűen volt jelen interjúnkkor, és vissza kívánta utasítani a téma felvetését). Interjúink alapján azt mondhatjuk, hogy az ezeket az éveket átélő generációk legélesebb emlékei június 17-ére és a fal 1961-es felépítésére vonatkoznak. Ezen emlékek részben kétségtelenül a (kül-sődlegesnek nevezhető) nyugati médiatartalmakon alapultak, az NDK-n belül ugyanis inkább a privát szférába lettek leszorítva: kizárólag a bizalom felkeltése és visszakérdezések által lehetett hozzájuk férni.

Visszakérdezéseinkkor alapvetően háromféle választ kaptunk. A megkérdezettek legnagyobb része azt állította, hogy semmit sem tapasztalt aznap. Ezen állítást többnyire az volt hivatott igazolni, hogy épp vidéken vagy az ország délkeleti részében tartózkodtak, ahol a nyugat-berlini RIAS-rádiót nem lehetett fogni. Ezzel azt kívánták kifejezésre juttatni, hogy a kérdéses eseményekről (melyek, ne feledjük, Berlinben két, további ipari központokban pedig egy napig tartottak) csak utólag hallottak. Többek külön biztosítottak minket, hogy már csak azért sem emlékeznek semmire, mert akkoriban még nem volt TV-jük – de ez in-

kább a későbbi tapasztalatok (a nyugati médiák által célbavett NDK) fényében tűnt jelentős tényezőnek, irreleváns viszont a rádió és „bozótadók” által jellemezhető korai ötvenes évekről szólva. A nem-válaszadás egyik formája volt a válasz nyílt megtagadása is, ami azonban épp túl intenzív emlékek meglétére utalt. Az egyik kohó munkása például e kérdés hallatán nevetgélni kezdett, majd hirtelen ki kellett mennie a WC-re, visszajövele után pedig nem hagyta, hogy korábbi kérdésünkre visszatérjünk. Egy bitterfeldi villanyszerelő pedig már azon kérdés hallatán, hogy miért is nem tagja a pártnak, és hogy emiatt hátrányban részesült-e, szepegeve reagált: mindez túl mélyre hatol, suttozta.

„Mit csinált június 17-én?” „Itt voltam a piactéren, néhány barátommal együtt.” „Itt aztán tényleg komoly dolgok történtek!” „Így igaz.” „Miért vett részt bennük?” „Ebbe most nem szeretnék belemenni, mert a hátsó ablak nyitva maradt, be kellene gyorsan zárnom. Szóval inkább hagyjuk. Nem.”

Viszonylag kevesen vallották csak be nekünk, hogy a sztrájkokban vagy a demonstrációkon részt vettek (emlékeik tartalmi elemeire még visszatérek). S ők is csak az interjú előrehaladott fázisában tették, miután egyfajta bizalom kialakult köztünk, és biztosítottuk őket, hogy kazettáinkkal akadálytalanul elhagyhatjuk majd az NDK területét. A megszólalóknak ráadásul nem kellett szankcióktól sem tartaniuk, mivel ketten már nagyon idősök voltak, ketten pedig még nem voltak nagykorúak az események bekövetkeztekor. Az ötödik, e szempontból releváns interjúalanyunk pedig italos állapotában némileg felbátorodott – éppúgy, mint amikor még 1948-ban belépett a pártba, ahonnan később már nem volt bátorsága kilépni. E férfi szolgált a Harmadik Birodalom egyik elitalakulatában is, apja aktívan támogatta a náciakat, és a háborús években a Lengyelországtól anektált területen karriert csinált, mely terület 1945-ös visszatértekor öngyilkos lett. Fia interjúnk készítésekor komoly érdemekkel rendelkező, tiszteletben álló szakmunkás volt, aki egészségügyi problémái miatt azonban a korai nyugdíjazás küszöbén állt. A másik négy elbeszélő közül három szintén köztisztviselőként álló személy volt. Mindannyiuk előélete direkt vagy indirekt módon a nemzetiszocializmushoz kapcsolódott. Egyikük nyugdíjazott eladói részlegvezető volt, aki náci párttagsága, a porosz katonai elit iránti tisztelete és antiszemita világnézete ellenére sem jutott a szovjet zóna náciellenes sorsára: 1945 után is pozíciójában maradt. 1954-re még magasabbra tört, még a párttagságot is felajánlották neki, bár azt nem fogadta el. Gyerekei igencsak eltérő pályákat futottak be: volt köztük pártfunkcionárius és papné is. A második férfi kertész volt és gyakorló keresztény, aki kulturáltsága és tartózkodó magatartása miatt közösségében komoly tekintélynek örvendett. Őt az ifjúsági mozgalom, később a *Hitlerjugend* formálta, és még az interjúkészítés idején, 1987-ben is éves találkozót szervezett egykori, időközben ugyancsak megöszült társainak. A harmadik épp 1953-ban kezdte meg az iskolát. Az ő apja szintén náci volt, aki 1950-ben, miután felesége öngyilkos lett, nyugatra távozott, két kisgyermekét nemes egyszerűséggel hátrahagyva. Hátrahagyott fia később egy nagy cég gyakornokképző részlegét vezette, és a Liberális Demokrata Pártban* (az LDPD-ben) való részvételével biztosította be magát politikailag, bár sohasem vált ott igazán aktívvá. Pedagógiai tevékenysége kötötte le, továbbá házat próbált magának építeni. E csoportba tartozik még egy takarítónő is, aki mindig is elég szegényes körülmények között élt. Ő június 17-én úgy került a felvonulók közé, hogy a járdán állva felfedezte férjét a demonstrálók között. Férje hírvívő volt, egykoron a náci pártnak és az SA-nak is tagja, s a háborúból súlyos sebesülésekkel tért vissza.

* Az NDK-ban vezető szerepet betöltő NSZEP mellett működő, ún. társutas pártok egyike. (A ford. jegyzete)

Életrajzi eszme-futtatásaimat akár úgy is lehetne olvasni, mintha a NSZEP tézisét szeretném alátámasztani, mely szerint június 17-én fasiszta puccsra került sor. Ez ugyancsak téves olvasat lenne: mindössze az általunk 1987-ben megismert és 1953-as emlékeit aktívan kifejtők tapasztalati háttérét kívántam leírni. Nem szabad elfelejtenünk ugyanakkor azt sem, hogy a tapasztalataikat nekünk megvallók túlnyomórészt a balos munkásmozgalom egyik fellegréből származtak. Itt különösen robbanékony volt a helyzet június 17-én. Az itteni kezdeményezés több gyár szakmunkástömegeihez fűződött. Csaknem ötvenezer ember vett részt a sztrájkbizottság vezetőinek közfelkiáltással való megválasztásában, és e bizottságban náci elvételre sem voltak, ellenben sok szociáldemokrata és egy kommunista is bekerült. A sztrájk vezetőinek többsége azonban az események után nyugatra távozott. Az NDK-ban maradóknak kisebbsége (részben sokéves) bebörtönzésre számíthatott, amit általában nem sokkal éltek túl, mindenesetre 1987-ben helyben már nem lehetett megtalálni a legaktívabb résztvevőket. Akik 1987-ben megvallották aktív részvételüket, valójában nem tartoztak a demonstrálók magcsoportjához. Vallomásaik legfontosabb személyes háttérének inkább az tűnik, hogy már nem voltak előmeneteli terveik, az NDK-ban náci múltjuk miatt politikailag eleve marginálisak maradtak, és épp emiatt nyugati interjúkészítők előtt (előttünk) kevésbé voltak óvatosak. Szóval június 17-e aktív emlékezete az NDK-ban nem terjedt e típuson túl.

A párthoz nem tartozó megkérdezettek körében egy harmadik reakciótípus jóval gyakoribbnak bizonyult. E típus számomra az NDK fragmentált emlékezete tekintetében különösen jellemzőnek tűnik: a jól informált nem-részvevő pozíciójának megkoreografálásáról van szó, mely a jól értesültséget keverte az alacsony fokú személyes érintettséggel és részvétellel. E kombinációt egyesek (például Lewis Edinger) már az ötvenes évek óta a totalitárius hagyomány részeként értékelték. Kutatásunk során e hagyomány sajátos lenyomataira figyelhettünk fel.

Az egyik gyár kertjéért felelős úr például úgy válaszolt június 17-ével kapcsolatos szokásos kérdésekre, hogy „ennek természetesen ismét csak a méhekhez van köze”. A kérdéses személy ugyanis hobbiból méhészkedett, és épp aznap ment el Delitzschbe, hogy kollégájától egy méhrajt elhozzon. Állítólag Delitzschben is minden csak a méhekről szólt, így (méhekkal a hátán) hihetően mesélhette el, hogy mindenütt gyorsan átkerekedett. Így az is hihetővé vált, hogy mindent láthatott, miközben szinte sehol sem volt ott. A fürstenbergi pap, máskülönben az Úr harcosa szintén épp csak elhaladóban látta, hogy egy építőmunkás kifosztotta a városházát és letépte a szocialista transzparenszeket. Továbbá a bevonuló tankokat is csak azért látta, mert épp szerdánként járt át bridzselni egyik orvos barátjához. Szóval csak azért emlékezik mindezt, mert nem haladhatott szokásos útján. Egy az akkor átkeresztelt Stalinstadtnak* dolgozó könyvelőasszony azt mesélte nekünk, hogy a pályaudvar közelében délután látta, amint a köztársaság legnagyobb építőipari területének munkásai demonstráló vonatukkal és transzparenszekkel áthaladnak: „Örültek annak, hogy a megszállás ideje talán véget ér, aztán már jöttek is a tankok, mindent szétverték, így egy órán belül minden megoldódott.” Érzékelve, hogy projektív értelmezést hallunk (hiszen a szovjetek kivonulását a sztrájkolók nem követelték, vonataik reggeltől délig jártak, míg a szovjet tankokat csak este vetették be), rákérdeztünk a könyvelőasszonynál, hogy miért nem vett maga is részt e demonstráción. A felelet: „Mert a vonatomra vártam.” Az egyik munkavezető eközben már reggel megtudta, hogy munkatársai bedobták a törölközőt. Ő korábban Kelet-Poroszországban mezőgazdasági munkásként dolgozott és az SA tagja volt, de ekkoriban már (miután elüldözték keletről) képzett munkásként dolgozott, és igen jó életperspek-

* Ma: Eisenhüttenstadt. (A ford. jegyzete)

tívái voltak. Rendpárti volt, de munkatársai nélkül nem tudott mit kezdeni. Nem sztrájkolt, de nem is dolgozott: állítólag hozott egy üveg bort a menzáról, az udvaron ráült egy ládára, és egész nap csak várt. A bitterfeldi vasútmegálló egyik öreg szociáldemokrata munkatársa, aki 1933 és 1945 között is az állami apparátusban dolgozott, szintén hamar felfedezte, hogy a munkások aznap nem veszik fel a munkát. Beszámolója szerint ő néhány üveg sört csent el, és kiskertjében iszogatót napestig.

Még távolabbi, egyúttal még informatívabb volt az egyik gyári munkás megfigyelői pozíciója, aki korábban a *Waffen-SS*-ben szolgált. Ő „hála Istennek” épp korábbi vasárnapi munkanapjáért cserébe kapott szabadságát tölthette aznap: anyjával együtt szénakazalt rakott. „Jó volt, hogy már eleve a dűlön voltam [...] Hirtelen többen is jöttek a munkából, kérdeztem is őket: na, mi van ma? Mire visszakérdezték, hogy hát én tényleg semmit nem hallottam? Hát nem. Hogy lent mindenké sztrájkol, az egész üzem. Kérdem: hogyhogy? Visszakérdeztek ismét, hogy mit gondolok. Szóval így hallottam erről. Másnap lementem én is, hogy megnézzem, mi zajlik. Hát semmi, minden csendes volt. Aztán már jöttek is az oroszokkal és lődöztek a levegőbe.” Az üzemben három teljes napig állt a munka, pedig máskor heti hét napban folyt. Ő is csak szombaton vehette fel ismét a munkát. Hozzáteszi, hogy később sok minden megváltozott és „részben megjavult”. Ekkor jöttek el élete legszebb évei, amikor mindent meg tudott venni, amit csak akart.

Mi segíti elő ezen hátracsúsztatott megfigyelői, váró vagy útban lévő emlékezői pozíció kialakítását? Elsőre azt gondolhatnánk, hogy mindez akár épp így is történhetett: a történet egyes esetekben (például a legutolsóként idézettben) könnyen igaz is lehet. Az esetek többségében azonban a futó, távoli megfigyelésekre való hivatkozás két dolgot fed. Egyrészt a személyes érintettség és értékelés tényét. Másrészt azt, hogy az észlelés egykoron sokkal összetettebb lehetett, mielőtt még a megfigyelő ezen egyetlen perspektíváját beveste volna emlékezetének részébe, ahonnan az események további aspektusai (már csak térbeli pozíció miatt is) elérhetetlenné váltak. Ily módon a személyes állásfoglalás feleslegessé vált, a beszámolók másokról számolhattak be.

E kiút a passzivitásba több okból kifolyólag alakult ki, és az eseményekkel kapcsolatos ambivalenciát is tükrözött. A tüntetések kitörése és letörése között tényleg csak órák teltek el. A letörésre nem fegyveres harcok árán került sor, az erőszak potenciális forrásának láthatóvá válásával a régi rend szinte automatikusan helyreállt. A tömegek ekkorra már sok helyen szétszéledtek. Az emberek egyénileg figyelhették meg, hogy szovjet katonák masíroznak fel-alá, és tankok vonulnak fel utcáikon. Beszámolóink tanúsága szerint Berlinen kívül nem került sor nyílt összeütközésre. A tüntetéseket nem előzte meg a társadalmi tisztázás folyamata. Ily módon a párt érve, mely szerint sokan nem is tudták pontosan, mihez is csatlakoznak, nem volt teljesen hamis. Ez ráadásul sokak számára lehetővé tette, hogy részvételüket mintegy visszavonják. Párttagok különös előszeretettel hangoztatták azt a deprimáló érvet, hogy nem tudatosan csatlakoztak a demonstrációhoz – ami sok esetben valóban elősegítette rehabilitációjukat. A politikai felügyelet és az ipari fegyelem néhány hónap múlva állt csak helyre. Néhány napon vagy héten át kibeszélő- és panaszbizottságok működtek az üzemekben, melyeknek a sztrájk résztvevői is tagjai lehettek. Anyagi javulásra az új kurzus keretében ténylegesen sor került, a korábbi normaemeléseket visszavonták.

Mivel a tüntetés politikai implikációit a felfegyverzett hatalom megjelenése leblokkolta és azt a gazdasági indítékokra redukálta, a bekövetkező gazdasági javulás következtében úgy tűnhetett, hogy a probléma megoldódott. A gyári munkás, aki az ötvenes évek végét élete legszebb periódusának nevezte (mivel ekkor már és még mindent meg tudott kapni, ami számára egyáltalán megengedhetőnek tűnt), az NDK idősebb generációinak tagjai körében korántsem volt egyedül ezzel. A politikai alternatívátlanság következtében a tömegek

passzivitásra és ökonomizmusra lettek szorítva. A tüntetéseket, melyek szabad folyásuk esetén a lehető legrövidebb időn belül a kormány bukásába, szabad választásokba és a nemzeti érzés kifejezésébe torkollhattak volna, ezek után már nemcsak a cenzúra nyomta el, hanem privát áthagyományozhatóságukat is elvesztették. Az emlékezet résébe ezek után már csak az autonóm mozgalommal kapcsolatos kép ivódott be. E kép a megengedett korlátait áttörte, és dinamikája által lehetővé tette az addig elnyomott kifejezését. Sikertelensége és a régi-új rezsim általi stigmatizáltsága miatt az embereknek el kellett határolniuk magukat e mozgalomtól, de a nem várt lehetőségek felbukkanása megmaradt az emlékezetben – de nem mint a saját élet lehetőségei.

III.

Mint említettem, a mozgalom képét nem június 17-ének résztvevői vagy szemtanúi őrizték, hanem inkább ellenfelei, a pártfunkcionáriusok. Két oka van annak, hogy ők ezen eseményekről maguktól beszéltek, illetve (amennyiben ez elmaradt) erre irányuló kérdéseinkre készségesen válaszoltak. Egyrészt támogatta őket ebben az NDK hivatalos kollektív emlékezete, másrészt érzésük szerint defenzívába szorultak az NDK második nyilvánosságával szemben – úgy vélték, hogy a nyugati médiák a nem-hivatalos vélemények formálásán keresztül próbálták rávenni a keletnémet népet a nyugatiakkal való kollaborációra. Különösen azért érezhették így, mert az NSZK június 17-ét állami ünnepnappá nyilvánította, aminek a nyugatnémetekre gyakorolt hatását az NSZEP egyes tagjai hajlamosak voltak túlértékelni. Többen utaltak arra, hogy ezt a nyugatnémet állam gyásznapjának tartották, az ún. „X-nap”^{*} elbukása miatti gyász kifejezésének, mely napon az NSZK az NDK-t megpróbálta „kihorgászni” – szükséges hozzátennünk, hogy az X-nappal az NDK hivatalos propagandája foglalkozott, a nyugatnémet társadalom számára viszont ismeretlen volt.

A három korábban taglalt emlékezeti forma mellett a párttagok egy további csoportot alkottak. Két fő aleset volt: a fő csoport hajlott arra, hogy hitelt adjon a fasiszta vagy imperialista puccsal kapcsolatos legendának. Szerintük a népet csúnyán félrevezették. Ennek egyik variációja abból állt, hogy egyesek bevallották, ők maguk is a megtévesztettek közé tartoztak. Ehhez a demonstrációhoz is csatlakoztak, mint az összes többihez, állítólag túl későn észlelve csak, hogy nem hivatalos, hanem rezsimellenes demonstráció zajlott épp. A másik variáció szerint egyfajta rádöbbenés zajlott le bennük ekkor: a többnyire fiatal emberek ekkor ébredtek rá, hogy a népi tulajdon veszélybe került. Állításuk szerint épp ezért váltak később „társadalmilag aktívvá” – jellemzően beléptek a pártba vagy az üzemi szervezetekbe, melyek által biztosítani tudhatták a katonás fegyelmet.

E fő típus problémája abból állt, hogy a párt legendájának saját tapasztalatokon való illusztrációja gyakran félresikerült. A személyes kiállítás és a munkások álláspontjának tisztázásakor ellentmondások merültek fel, így e történetek végül vagy összeomlottak, vagy olyannyira rövidre sikerültek, hogy hitelességükhöz kétség fért. A kollektív emlékezet csak papíron létezett. Amint a funkcionáriusok megszólaltatni kívánták, az emlékezet réseiben megférő emlékek azonnal aláásták.

A személyes kiállítás kívánalmainak megfelelően a párttal szemben kritikát is ki lehetett fejteni, amire például a tömegekkel való szolidarizálás által is sor kerülhetett. Ez azonban teljesen hatástalan vagy egyenesen veszélyes kísérlet volt. Egy bitterfeldi vezető pártfunkci-

^{*} X-nap: A NSZEP vezetése által feltételezett kódnév, ami az amerikai hírszerző szervek által irányított fasiszta és egyéb szervezetek nyílt, háborús támadási terve lett volna a Német Demokratikus Köztársaság ellen. (A ford. jegyzete)

onáriust a tömegek a legközelebb eső folyóba dobták. Az egyik gyár szakszervezeti főnöke alig tudta feldolgozni, hogy intő szavait figyelmen kívül hagyták, simán elhaladtak mellette. Egy fiatal funkcionárius pedig, aki a Németország Szolgálata nevű szervezet (a kommunista, ún. Szabad Német Ifjúság önkénteseiről van szó) uniformisában jelent meg, s hamarosan már alsónadrágban volt kénytelen a tömegben állni. Nem csoda, hogy a városi tanács személyzeti osztályvezetője, aki épp egy olyan üzemből érkezett vissza, ahol kivételesen nem sztrájkoltak (június 17. ugyanis ott épp a bérosztás napja volt), a pártházba menet (melyből a demonstrálók már kiszórták az aktákat és a képeket) gyorsan egy hűséges elvtársnőbe karolt, hogy magukat szerelmespárnak álcázva áthaladhassanak a tömegben. Egy pártszervezet későbbi vezetője hűsége igazolásául arra utalt, hogy a megpróbáltatás e napján nem sztrájkolt, hanem tovább folytatta munkáját – csak később derült ki, hogy a távirati jelentések központjában dolgozott, és a sztrájkbizottság vezetője követelte tőle, hogy ne hagyja el posztját. Egy hallei funkcionáriusnő kiállását azzal kívánta demonstrálni, hogy nem vette le a pártjelvényét, amikor beteg gyermekét a központi kórházba vitte. Ugyanakkor említette azt is, hogy több utcányira volt még a kórháztól, amikor elkezdte megkerülni a tömeget, gyermekét pedig szorosan melléhez szorította. Kiderült, hogy nem a gyerek volt veszélynek kitéve: így sikerült neki a pártjelvény levételétől eltekinteni. A náci, majd kommunista ifjúsági szervezet aktivistája már reggel visszariadt „a környék fenyegető arcainak” láttán. A pártvezetés rendelkezésére bocsátotta magát, akik egy szovjet tulajdonban álló üzem adminisztrációs részébe sáncolták el magukat. Kiállása abból állt, hogy az általa vezetett diákszállón vajaskenyeret kent és kávéfőzött a menekülőben lévő vezetőknek. Később üzemi vezető lett belőle. Az interjúalany azt is hangsúlyozta, hogy a tanoncok káderaktájában jelezte kiállásukat, ily módon elősegítve későbbi előmenetelüket.

Az egész közép-német vegyipari körzetből mindössze egy olyan kiállásról hallottunk az interjúk során, amelyik nem (leplezni próbált) visszavonulásból, épületeknek az események véget érte utáni éjszakai óvásából vagy éppenséggel a szovjet katonákkal való segélykérő kapcsolatfelvételtől állt. Egy régi szociáldemokrata ellendemonstrációról mesélt nekünk. Ő ugyan az NSZEP alapítói közé tartozott, de üzeme pártvezetőségéből már 1950-ben eltávolították, ezután megelégedett a pártiskola házmesteri állásával, és hűségesen kitartott a rendszer mellett. Mikor a június 17-i demonstráció a pártiskolához ért, és az egykori szociáldemokraták és az üzemi tanács által vezetett résztvevők az ott lógó plakátok letépését tervezték, ő két kutyájával (egy farkaskutyával és egy szelindekkel) a bejáráshoz sietett, és megfenyegette a demonstrálókat, hogy rájuk uszítja őket. A plakátok, melyek azt hirdették, hogy a keleti Vasműkombinát lakórészét a közelmúltban *Stalinstadt*-tá nevezték át, ily módon fennmaradtak a falon.

A keresztbetevés bátorsága azonban ritka volt, a félelem és a meglepetség sokkal gyakoribb motívumnak bizonyult. Többben is explicite említették, hogy a tömegbázis megmozdulása abszolúte váratlan volt. Ennek ellenére teljességgel hiányzott az azzal kapcsolatos reflexió, hogy az apparátust hogyan lehetett ennyire meglepni, valamint hogy miként kerülhetett egymással szembe a munkásság és állítólagos vezető ereje. A konkrét esetekben sokkal gyakrabban hallunk csőcselékről és léhűtőkről, akikkel szemben ildomos lett volna fegyverrel fellépni. Az esetek többségében összeesküvés-elméleteket hallhattunk név szerint meg nem nevezett fasiszta és nyugati manipulátorokról (miközben a név szerint is említett sztrájkok szónokai többnyire helyileg ismert egykori szociáldemokraták voltak). A tömegbázistól való elidegenedtség gyakran ügyetlenül és önleplező módon mintegy belefagyott a funkcionáriusnyelv kódjába, mint például amikor olyanokat hallottunk, hogy „akkoriban a dolgozók jelentős része politikailag még nem volt megfelelően iskolázott, össze voltak zavarodva”. Egy pék szorgosan tanuló lányának esete is hasonló: az üzletet bátyja

vette át, ő maga pedig 1953 elején párttaggá avanszált, hogy ily módon az egyik munkáslap szerkesztőjévé válhasson. Nőként visszatekintve értetlenségét fejezte ki, hogy a munkások saját államuk ellen felkeltek, s ezt műveletlenségükre vezette vissza: „A kommunistáknak magas műveltséggel kell rendelkezniük. Be kell vallanom, hogy ilyenből nincs sok. A személyes perspektívám az, hogy lehet, nem is fogok már élni, mire ez bekövetkezik.” Máskor arról hallottunk, hogy a párt „profilalakításai” (mármint a pártvonal változásai) mindig szükségesek, sztrájkok vagy demonstrációk általi kikényszerítésük azonban a rezsim „természetétől idegen”.

Az ipari topmenedzsmenthez tartozó (kevés) nők egyike mondta ezt nekünk. E nő az egyik óriási NDK-s kombinátot igazgatta, és azon munkaslányok közé tartozott, akik még a nácizmus idején szereztek oktatói képesítésüket. 1953 júniusában a férje a helyi pártiskola vezetője volt, és 17-én ezért őt, feleségét küldték a veszélyeztetett berlini központba bizalmas dokumentumok átadására – annak ellenére, hogy terhessége nyolcadik hónapjában járt (de az is lehet, hogy éppen emiatt). Szolgálati autóval ekkor a külső kerületeken sem lehetett áthajtani, ezért (terhességét álcaként használva) igen megerőltető gyors sétát volt kénytelen tenni, melynek során a vele siető sofőr folyamatosan azzal biztatta, hogy már nagyon közel vannak céljukhoz. Nem meglepő, hogy e napra mint „óriási strapá”-ra emlékezett vissza, különösen hogy azt is megtudhattuk tőle, mennyire forró nyári nap volt.

A berlini időjárás-jelentés esőt ígért, de más szempontból valóban forró nap volt. A politikai észlelések meteorológiai metaforákba csomagolásának az NDK-ban eleve kivételes hagyománya volt (gondoljunk csak az „olvadás” fogalmára). E metaforarendszer a nagypolitikát egyidejűleg érzékelt adottként és folyamatosan változóként. E változásokra azonban nem lehetünk befolyással, csak alkalmazkodhatunk azokhoz. Aki például a hidegháborúra rendezkedett be, nem számított hirtelen forróságra. Június 17. kapcsán e szinte mindenütt felbukkanó projektív metaforák a funkcionáriusok félelmét és egzisztenciális elbizonytalanodását fejezték ki.

Egy további példával élve: a fentebb már idézett káderfőnök, aki afelett sajnálkozott, hogy a funkcionáriusok nem kaptak fegyvert, interjúnk első napján azt is említette, hogy feleségét életveszélyesen megfenyegették. Felesége jelenlétében ezt úgy korrigálta, hogy a csetepaté résztvevői veszélyeztették őt. Amikor felesége is csatlakozott a beszélgetéshez, hamarosan kiderült, hogy a feleség valójában otthon ült gyermekeivel, félt az utcájukon vonuló demonstrálóktól, és gyorsan bezárkózott a lakásba, amikor úgy észlelte, hogy a lakásuk előtt emberek mászkálnak. Fenyegető hangokra nem emlékezett, ezért úgy folytatta, hogy „az embereken egyszerűen látni lehet, hogy baráti vagy fenyegető szándékkal közelednek-e”. Férje, aki vélhetően épp ekkor karolt elvtársnőjébe, hogy szerelmes párnak adhassák ki magukat, a pártház előtt a „csőcselék tömeg” közepén állt. Félelme zálogaként a következő mondatot vetette fel: „Óriási üvöltözésre került sor: itt az ideje, hogy veletek leszámoljunk!” Felesége azonban ehhez azt tette hozzá, hogy „egyesek valóban hallották ezt. Félelmemben én mindezt egyáltalán nem észleltem”.

IV.

E metaforák és projekciók megfejtésével június 17-ének tapasztalattörténetét az érzelmek és előtörténetek konfliktusán keresztül érthetjük meg. E konfliktus történeti elhelyezése érdekében először még szeretnék egy-egy további megfigyelést és provokatív értékítéletet megfogalmazni. Interjúnk alapján könnyen kimutatható ugyanis, hogy bár többségüket munkásokkal készítettük, a részletesebb és érzelmekkel telítettebb beszámolók csak ritkán

származtak tőlük. Effajta beszámolókat sokkal inkább középszinten dolgozók és funkcionáriusok fogalmaztak meg.

Tévedés lenne ebben annak jelét látni, hogy a sztrájkokon és a demonstrációkban elsősorban nem is munkások vettek részt. Az elérhető adatok, az akciók közvetlen kiváltó oka, a skandált szlogenek cáfolják e hipotézist. Annyi üzemből masíroztak Bitterfeldbe, hogy az egyik funkcionárius, aki egy tetőre mászott fel annak idején, meglepetésének adott hangot: nem is sejtette, hogy ennyi út vezet Bitterfeldbe. „Rabok tovább nem leszünk, aki szabad, velünk tart!” E szlogen a régi munkásmozgalom szellemét idézte, és nem kizárólag a sztálinizmusra, hanem a fasizmusra és a munkások elnyomásának minden formájára adott válasz volt. Bár ekkora sztrájkra az NDK későbbi történetében valóban nem került sor, a munkások korábbi tapasztalataihoz képest június 17. nem volt annyira egyedi, és nem is tudatosult akként.

Az egyik egykori szociáldemokrata interjúalany értékelése provokatív és pártbeli kollégái félelemmel teli projekcióitól jelentősen eltérő volt. Őt dacos hozzáállása miatt kétszer is kirúgták korábban (egyszer még a Weimari Köztársaság, egyszer a nácik idején), és ő most kutyáival védte meg a sztálinista plakátokat: ő az eseményeket „macskakarmolás”-nak, családi perpatvarnak titulálta, mely után az emberek egyszerűen „fátylat rá”-t mondanak. Továbbá összehasonlította ezen eseményeket a világ legkülönbözőbb pontjain kitörő, sokszor hosszan elhúzódó és gyakran polgárháborús körülményekhez vezető munkásharcokkal. Június 17. szerinte inkább egy spontán figyelmeztető sztrájkra emlékeztetett: roppant rövid, nagyon kiterjedt és rendkívül hatásos volt. Hosszúságához viszonyítva alighanem a valaha volt leghatásosabb sztrájk volt, állította. Gazdasági kiváltó okát megszüntették: a termelékenység szempontjából amúgy védhető lépést, a normák felemelését visszavonták, a munkaadók pedig (akiket eleve a munkások soraiból választottak ki) hónapokon át állandó félelemben éltek, de legalábbis rettegtek a munkástömegektől. Hosszú távon is megtanulták a leckét: pusztán az államérdek miatt nem lehet packázni a kollégákkal.

Mélyebb szempontból tekintve azonban teljesen elbukott június 17. Az eseményeket ugyanis nem pusztán munkásharcokként érdemes szemlélnünk. Nem is annyira harcról vagy felkelésről volt szó, hanem az érzelmek konfliktusáról, melyek egy napra fellángolnak, hogy aztán hosszú időre eltemetessenek. Egyik oldalon állt a pártkáderek sokkja. Ők korántsem voltak feltétlenül nagyfőnökök. Nem is feltétlenül veszítették el a kapcsolatot kollégáikkal, akik számára az új rendet felépíttetni kívánták. Korántsem igaz, hogy a tekintélyelvű rend látszólagos normalitása megfosztotta őket kollégáikkal kapcsolatos ösztönös megérzéseiktől. „Derült égből villámcsapás”, gondolták. Számukra csak ismeretlen manipulátorok tevékenysége adhatott ezen eseményekre magyarázatot, akikről saját titkos és jól szervezett vezetői gyakorlatukhoz hasonlót feltételeztek. Az abnormalitás, a valótlan érzését számukra csak erősítette, hogy a június 17-én még üvöltözők néhány nappal később már ismét barátilag nyújtottak nekik kezet – legalábbis az egyik funkcionárius ezt állította. Újfajta normalitás látszatát ajánlották: a közvetlen gazdasági panaszok orvoslása után egyéb problémák nem kerültek felszínre. A félelem és düh keveréke oda vezette a párt funkcionáriusait, hogy hosszabb távon a tekintélyelvű kontrollt a fogyasztás-központúsággal próbálják összeboronálni.

Hogyan jutottak el ehhez a hamis értékeléshez, mely súlyos problémákkal terhelt alap-
tézisüket (mely szerint a pártrendszernek nem lehet demokratikus alternatívája) fenntarthat-
ta? A szovjet tankok nyelve egyértelmű volt, érthető, hogy pusztán megjelenésük azonnal vé-
get vetett az érzelmkitörésnek, de ez sem magyaráz meg mindent: az érzelmek feltódulását
például nem magyarázhatja. E kérdést megvizsgálendő szeretnék visszanyarodni azon
interjúalanyainkhoz, akik bevallották nekünk, hogy részt vettek a június 17-i felvonulásban.

Velük kapcsolatban még csak arról számoltam be, hogy életrajzaikat (direkt vagy indirekt módon) a fasizmus története alakította. Könnyen lehet, hogy e kizárólagos összefüggés pusztán a véletlenszerű interjúalany-kiválasztás műve. Ezen összefüggés ténye ugyanakkor mégiscsak egy meghatározó szempontra vet fényt. Beszámolóik szerint e csoport tagjai korántsem alkottak szervezett, céltudatos vagy akár felesküdt csoportot. Sokkal inkább már csak csatlakoztak a megkezdődött demonstrációkhoz, rejtett és elnyomott érzelmeik magányából rohantak a tömegbe. E tömeg kiszabadult a bürokrácia és a rétegspecifikus diszkrimináció elleni tüntetés bilincseiből: a szabadság, a tetterő és a szimbolikus nemzeti egység érzései e tömegben egymáshoz igencsak közel álltak. Úgy tűnt, a német újraegyesülés egyidejűleg haladhatná meg a munkásmozgalom sztálinista–totalitárius elhajlását, a jóvátétel egyoldalú (a keletnémeteket sújtó) eloszlását és a kettős felfegyverkezés kényszerét. A június 17-i szerepüket megvallók számára a lelkes tömeghez tartozás és a nemzeti szimbolika megélése alighanem a feldolgozatlan és elnyomott múltjuk alóli felszabadulás élményével szolgált.

„Kijelentkeztünk, és a kapunál egyre többen gyűltünk össze. Már komoly tömeget alkotunk, mire beértünk Bitterfeldbe. Sokan már ott voltak, különböző üzemekből érkeztek emberek, mindenki mozgásban volt. A börtönhöz mentünk és a helyi bíróság épületéhez, és kiszabadítottuk az embereket. A *Gestapo*, mármint az állambiztonság épülete a vasúti megálló közelében volt, onnan is kihoztunk embereket [...] Ilyen tüntetés még nem volt Bitterfeldben. Óriási volt a lelkesedés, a német himnuszt is elénekeltük, nagyon megható volt. Még most is meghatódóm, ha hallom e himnuszt. A tévén keresztül is.” Megkérdeztem, hogy mi történt még, mit mondtak még a résztvevők: „E pillanatokban magunkkal voltunk elfoglalva, lelkesültségünkben nem is nagyon gondoltuk végig, mi folyik körülöttnünk.” Egy másik interjúalany szintén arról értekezett, hogy az üzemi tömeg része volt. Ő az előbbivel azonos kérdésre így válaszolt: „Hát a szólásszabadság meg a sajtószabadság. (Elgondolkozik) Anyagi oldala is volt. Hogyan is volt pontosan? Hát, jobb fizetést követeltünk meg ilyesmiket.” Szemlátomást a tüntetésnek nem ezen oldala foglalkoztatta, vagy legalábbis nem ez maradt meg az emlékezetében. Így folytatta: „Ott voltam én is a téren, és hallgattam, mit beszélnek. Igazi lelkesedés volt. Jelentős részvétel. Az ablakban álló emberek könnyeztek. Egyesek a körzeti tanácshoz akartak menni, velük akartak tárgyalni, így aztán a tömeg lassan feloszlott. Én hazamentem. Este aztán orosz tankok mentek át a városon, és megszállták az üzemeket. Kinyílt a bicska az ember zsebében [...] Annyi bátorságunk volt, mint a cseheknek 1939 márciusában, amikor a németek bevonultak Prágába. Nagy volt a felháborodás, de mindenkinek csendben kellett maradnia. A tankok nyomatékosan képviselték eltérő véleményüket.”

Emlékei leginkább a mozgásról szólnak. A megalvadt struktúrák elleni mozgás kiindulópontjának az antifasiszta nevelés tűnik, de ennél is fontosabbnak látszik aelső érintettség, melyet a nemzeti himnusz idézett elő. Ezen interjúalanyoknak nem volt rezsimellenes stratégiájuk, nem voltak felkészülve a szovjetek elleni harcra. Arra emlékeznek, hogy érzelmekkel telítve hazamentek, és teljesítve kötelességüket, később újra bementek a gyárba, hogy folytassák a közösség érdekében végzett munkálkodásukat. Az egyik egykori, a háborúban részt vett katona a tankok puskacsövének méretéről emlékezett meg, és arról elmélkedett, hogy a lövedékek mekkora lyukakat ütöttek volna. Ökölbe szorított kezüket szemlátomást zsebre vágták. Az ötödik reakciótypus pedig a következő volt: elkezdtek utálni az amerikaiakat és a nyugatnémeteket, akik cserbenhagyták őket. Érzelmek felszabadulását eközben egyikük sem felejtette el, de később mindannyian alkalmazkodtak a rezsimhez, még ha inkább csak külsőlegesen is – hiszen megtapasztalták a rendszer hatalmának végső forrását és ellenzőinek tehetetlenségét. Az emlékezetük részében azonban június 17. más-

fajta lehetőségek forrásaként élt tovább – még ha június 17. épp e lehetőségek lehetetlenségét bizonyította is.

A párt funkcionáriusai a nép fragmentált emlékezetével és megmaradó érzelmeivel szemben nem igazán támaszkodhattak az NDK hivatalos emlékezeti formáira. Korántsem csak azért, mert az eleve nem túlzottan hihető legendát kanonizált. Azért sem, mert saját magukat sem tudták e legendába beilleszteni. Némileg leegyszerűsítve úgy is mondhatnánk, hogy élettörténeteik a német jelenkortörténet két specifikus kategóriájába tartoztak. Ezt a munkásosztály vezető ereje nyilvános önképének kialakításakor előre nem lehetett látni.

Egyrészt voltak a munkásmozgalom régi funkcionáriusai, kommunisták és szociáldemokraták, akik a párt mellett a szocialista rend felépítése érdekében kötelezték el magukat. Június 17. az ő szempontjukból nem csak a kronstadti matrózlázadásra hasonlított: a tömegbázis megmozdulása életprojektjük keretébe oly kevésbé illett, hogy erre összeesküvéselméletekkel és az erőszak vízióival reagáltak. Az általunk kutatott helyi megmozdulások ráadásul élettörténetükben is törést okoztak. Eközben e megtört történethez mégis ragaszkodtak: nem volt közöttük olyan, akit a sztálinizmus idején legalább egyszer ne váltottak volna le hivataláról; akinek hosszú fogság vagy emigráció formálta antifasizmusát ne kérdőjelezték volna meg; akit szociáldemokrata múltja miatt ne szorítottak volna háttérbe; akit saját pártja ne alázott volna meg. Mások számára történeti tanúbizonyságuk a racionalizációs kísérlet meggyőző erejével rendelkezett.

A pártlegenda kifejtői (akik olyasmikre hivatkoztak, hogy a munkások nem voltak megfélemlően iskolázottak, vagy hogy a rezsim „természetétől idegen” volt a munkássztrájk) az NDK fiatal funkcionáriusai közé tartoztak. Ők később ezen állam történetének második korszakát határozták meg. Ifjúkori szocializációjukra még a náciizmus idején került sor, és bár a kommunista ifjúsági mozgalomban új morális és programatikus orientációs mintákat kaptak, alapvetően megmaradtak aktivista–végrehajtó magatartásmintájuknál. Előreléptetésükre a háború után került sor, így nem rendelkeztek munkásmozgalmi tapasztalatokkal. A vezetők iránt hűségesekek voltak, harcra készek és fekete-fehér (illetve vörös és barna) morális kategóriákban gondolkodtak. A munkásbázis tüntetése adaptációjuk kereteit könnyűszerrel megingathatta: általa a sokszor csak nehéz krízisek által meghaladott múltjuk kísérelhetett. Más szavakkal: a totalitárius folytonosság miatt a szabadság manifesztációját fasizmusnak, a fasizmus után elnyomott érzelmek kitörését pedig a szervezett ellenforradalom fenyegetésének érzékelhették.

V.

A Harmadik Birodalom bukása után nyolc évvel bekövetkezett események speciális időpontja és látószöge, a nemzeti szakadás az egyéni elbeszéléseken és a perspektívák széttöredezettségén keresztül két lezárt történeté állt össze. Ugyanakkor nem lehet azokat tapasztalati típusokba illeszteni, hanem sokkal inkább a körülményekre vetnek sajátos fényt: van, aki belső távolságtartását fejezte ki, mások pedig külsődleges közelségüket.

Az elsőre példa egy lengyel zsidó története, akinek sikerült elszöknie Auschwitzból, partizánként harcolt, és 1945-ben Sziléziában beleszeretett egy német nőbe. E nőnek volt egy kisgyereke, így se Izraelbe, se Amerikába nem akart menni. Az NDK-ban maradtak, ahol a férfi talpra állt, és sikeres vállalkozó lett belőle. Távol tartotta magát a német politikától, a pártot tekintélyelvűnek és korruptnak tartotta, ugyanakkor elismerte, hogy az autoriter rend meg tudta védeni a fasizmus áldozatait – miközben a nép viszonya a fasizmushoz ugyancsak tisztázatlan maradt. „Sok minden történt. Emlékszem, hogy a Nemzeti Front

pavilonja itt égett a piactéren. Nagy zavargások voltak, a pártjelvényeket az utcára szórták, a zászlókat és képeket letépték. Mintha csak ma lett volna. De tudják, én akkoriban annyira el voltam foglalva a saját problémáimmal, hogy nem akartam ezeken részt venni, érzékelttem ráadásul, hogy különböző elemek vártak arra, hogy majd valami lesz. Nem az, amit én jónak tartottam volna, ezt hangsúlyoznom kell. Azt szerették volna, ami már volt: a Harmadik Birodalmat, a nemzetiszocializmust. Ezek a náci tagok ismét előkerültek.” – „Ezt személyesen is látta?” – „Igen, személyesen is.” – „Lenne kedves konkrétan is leírni, hogy mit élt át...” – „Nem mondom, hogy mindenki náci volt, egyes tagokról beszéltem. Üvöltözni kezdtek, hogy »Le a szocializmussal!«, és a pártjelvényeket viselőket megverték, ezt magam is láttam. Ezt meg kell mondjam.” – „Ha valaki azt üvölti, hogy »Le a szocializmussal!«, az szerintem még nem jelent automatikusan fasiszta szimpátiákat.” – „De ha egyszer embereket vertek. Tudja, nem mindig kezdik egyből a gázkamrákkal, hanem ilyesmikkel kezdődik. Ha ismét pozícióba kerülnek, akkor bizony minden ismét előfordulhat. Azt is tudjuk, hogy többeket agyonvertek. Ezt nem láttam személyesen. Talán az elvtársak is túl szigorúak voltak, saját érdekükben ártatlanokat bántottak, ahogy akkor szokásos volt, és még most is az. Ezek a tények se tetszettek nekem, politikai ízlésemnek nem feleltek meg. Akkoriban nem tetszett nekem a politika, ezt őszintén meg kell mondanom. De azért mégse térjen vissza, ami már volt. A kezdet mindig viszonylag apró, de aztán kifejlődnek a dolgok. Ezért mondják, hogy a kezdetkor kell vigyázni.”

A második kép német ikerpárt mutat. Róluk az egyik egykori funkcionárius mesélt nekünk. A közép-német vegyipari vidékről származó náci munkáscsalád két fiáról van szó, akik már gyermekkorukban megkapták becenevüket: kóbor farkas és kis professzor. Mindketten a *Hitlerjugend* tagjai voltak, fogságba estek a háború során, majd mindketten a közép-német ipari szektorban álltak munkába. A különbség köztük abban állt, hogy míg a kóbor farkas inkább esélyeső volt, a kis professzor teljesíteni akart, és ugyanúgy hitt az új elvekben, ahogy korábban a régiekben is – egészen a háború legvégéig. Az előbbi a köztársaság korai éveinek építkezési projektjeiben vett elvileg részt, de állhatatlanul élt, leginkább viszonyokat kezdeményezett és henyélt. Az utóbbi bizonyította rátermettségét: jól dolgozott, részt vett a kommunista ifjúsági mozgalomban, és 1950-ben, miközben vegyipari tanárnak tanult az üzem pártiskolájában, a kommunista párt rövid történetét adta elő ugyanitt. A kóbor farkas június 17-én a sztrájkvezetésben landolt, miközben a kis professzor arról morfondírozott hazafelé menet, hogy levegye-e pártjelvényét. Az előbbi az események után rokonoknál bujkált Thüringiában, az utóbbi tanítónak vált. 1954-ben jöttek a bajok. Bár a farkas már nem volt kénytelen bujkálni, és az olvadás következtében immár úgy tűnt, semmi baja nem fog esni, a kis professzor megtudta, hogy durván meg akarják őt verni. Ezt jelezte is fivérének, aki azonnal Nyugatra menekült. A kis professzor kevéssel később (az előbbi esettől függetlenül) intrikába keveredett felettesével, aminek következtében pártkönyvét és állását is elvesztette – szó szerint térdre kényszerült: csempézett. 1956-ban az ügyét félreértéssé nyilvánították, pártkönyvét és állását is visszakapta, de előmenetele megakadt. Később íróként próbált kitörni, nem sok sikerrel. A farkas nyugaton az IG Farben ottani részlegénél kötött ki, és egyenesen laborvezetővé avanszált. Eközben a kis professzor egészsége már ötvenes éveire olyannyira leromlott, hogy munkaképtelenné vált. Az 1980-as években aztán átmehetett Nyugatra. Nagyon örült annak, hogy fivére (útjaik elválása és harmincévesnyi hallgatás után) azonnal átölelte őt.

Ismét otthoni kiskertjében ült, és összehasonlította lugasát fivére lakóházával, kerékpárját annak Mercedesével, betegnyugdíját fivére várható nyugdíjával és pótlékával – mely előreláthatólag tízszer annyira fog majd rúgni. 1987-ben a pártból való kilépését fontolgatta, de eközben a közéletben még mindig kifejezetten aktív volt. Kertgyesületi vezetőként

azonban látnia kellett, hogy mást nem nagyon érdekelt az ügy, és neki magának kell mindent elintéznie. A taggyűléseken ugyanis politikai beszédeket tartott, így egyre kevesebben jöttek el rájuk. Nagyon zavarta a fegyelem lazulása, szinte könyörgött, hogy ismét Nyugatra utazhasson. Gorbacsovtól egyidejűleg várt nyitást és kemény beavatkozást. Nézeteit úgy foglalta össze, hogy „semmi sem árt annyira a németeknek, mint a demokrácia”.

Az interjúink adatai alapján megpróbáltam június 17-ének NDK-beli emlékezeti tisztázhatatlanságát az érzelmek konfliktusára visszavezetni, egyúttal egy lehetséges tipizálás kontúrjait felrajzolni. E tipizálás nem a legfőbb politikai értelmezési mintákat követi, s történeti sajátosságait ezen értelmezési minták eleve inkább elrejtik. A fentebb elemzett érzelmek csak a június 17-ét átélők kisebbik hányadát érintették, az emlékek fragmentálódását és elfojtását azonban az NDK történetének hosszú évtizedein át meghatározták. Ez a demokrácia szocializmusbeli felfogását visszatérően sajátos háború utáni konstellációk irányába tolta. Az eseményeket átélők ezzel szemben eltávolodtak élményeiktől, velük kapcsolatos tudásukat a nem-résztevők tudataként hordozták, emlékezetük réseibe szorították – egészen addig, amíg az erőszak fenyegetése más alternatívát nem tett lehetővé, és a szocialista gazdaság újfajta normalitása fokozatos emelkedést ígért.

Kétségesnek tartom, hogy e fragmentált emlékezetnek volt-e motivációs szerepe az 1989. őszi demonstrációs kultúra kialakulásában. Az 1989. őszi események hordozói ugyanis többségükben fiatal emberek voltak, akiknek nem voltak az NDK őskonfliktusával kapcsolatos emlékeik. Szöges ellentétben az explozív június 17-ével, ezen események csak hetek után és a NDK-s vezetés és az ellenzék gazdasági terveinek kilátástalansága következtében váltottak át a demokrácia követeléséről a nemzeti és gazdasági egyesülésre. E váltásban valóban volt szerepe az idősebbek fokozatos csatlakozásának. E történeti fordulóponton túl érdemes lehet az őskonfliktus fragmentált emlékezetének szerepet tulajdonítani. Az 1990-es népszavazás ugyanakkor a fennálló viszonyok fenntarthatatlanságát fejezte ki. Június 17-ét ellenben éppen a különböző múltak egybefolyása és az uralkodó viszonyok hagyománytalansága alakította.

Fordította: LACZÓ FERENC